

**ISMAT NUSRATILLOEVICH
NAIMOV**

**REFORMS CARRIED OUT IN THE SPHERE OF
LEGISLATION IN THE BUKHARA EMIRATE AND THEIR
CONTENT**

**РЕФОРМЫ, ОСУЩЕСТВЛЯЕМЫЕ В СФЕРЕ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ, И ИХ
СОДЕРЖАНИЕ**

*Associate Professor of the
Department of
Archaeology and History of
Bukhara,
Bukhara State University,
Doctor of Philosophy in
Historical Sciences, (PhD)*

**REFORMS CARRIED OUT IN THE SPHERE OF
LEGISLATION IN THE BUKHARA EMIRATE AND THEIR
CONTENT**

Abstract: This article provides some comments on the legislative order established on the basis of Sharia rules in the Bukhara Emirate, which existed in 1756-1920 and occupied an important place in the history of Uzbek statehood, and also reflects the legal reforms carried out by the emirs who ruled in this state in the last periods of its existence based on the requirements of sharia.

Key words: ahkom, shariat, Amir Abdulahad, Sayyid Olimkhan, judge, Kazikalon, Council of Judges, manifesto, corporal punishment, legislative reform.

*Published under peer review:
Doctor of Sciences in History
(DSc), Professor,
Farmonov Rakhmon
Farmonovich
Uzbekistan*

Аннотация: В данной статье приводятся некоторые комментарии о законодательном порядке, установленном на основе правил шариата в Бухарском эмирате, существовавшем в 1756-1920 годах и занимавшем важное место в истории узбекской государственности, а также о отражены правовые реформы, осуществленные эмирами, правившими в этом государстве в последние периоды его существования на основе требований шариата.

Ключевые слова: ахком, шариат, Амир Абдулахад, Сайид Олимхан, судья, Казикалон, Совет судей, манифест, телесные наказания, законодательная реформа.

Аннотация: Мазкур мақолада 1756-1920 йилларда мавжуд бўлган ҳамда ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутган Бухоро амирлигида шариат аҳкомлари асосида ташкил этилган қонунчилик тартиби тўғрисида баъзи мулоҳазалар, шунингдек, ушбу давлатда мавжудлигининг сўнгги даврларида ҳукмдорлик қилган амирларнинг шариат талабларидан келиб чиқиб амалга оширган ҳуқуқий ислоҳотлари ҳақида муаллифнинг фикр-мулоҳазалари ўз аксини топган.

Калит сўзлар: аҳком, шариат, амир Абдулахад, Сайид Олимхан, қози, қозикалон, қозилик кенгаши, манифест, жисмоний тан жазоси, қонунчилик ислоҳоти.

Миллий давлатчилик тарихимизда ўзига хос ўрин эгалланган Бухоро амирлиги ва унда ҳукмдорлик қилган амирларнинг фаолиятига турлича баҳо берилса-да, ҳар бир амир мамлакатда тартиб-интизом ўрнатиш ва адолатли жамиятни қарор топтириш мақсадида шариат талабларидан келиб чиқиб ислохотлар ўтказишга ҳаракат қилганлиги манбаларда ўз аксини топган. Айниқса “Амири Маъсум” номи билан шўҳрат топган Амир Шохмурод томонидан шариат талабларидан келиб чиққан ҳолда қонунчилик соҳасида жамиятда адолатни қарор топтиришга хизмат қиладиган кўплаб ислохотлар амалга оширганлиги сўнгги йилларда амалга оширилган тадқиқотлар орқали яхши таниш. Бироқ унинг ворислари томонидан қозилик маҳкамалари ва уларнинг серқирра фаолияти замон талабларидан келиб чиққан ҳолда фаолият самарадорлигини оширишга қаратилган ислохотлар ҳақидаги маълумотлар санокли саналади. Шу жиҳатдан қуйида шариат аҳкомлари (*Аҳком* - “буйруқ”, “топширик”, “ҳукм” деган маъноларни англатади) асосида Бухоро амирлари, хусусан, амир Ҳайдар ҳамда сўнгги амирлар Абдулаҳадхон ва Саййид Олимхон томонидан қонунчилик соҳасида амалга оширилган ҳуқуқий ислохотлар таҳлил этилади.

Амир Шохмурод (1749-1800 йй.) вафотидан сўнг, унинг вориси Саййид Ҳайдар Бухоро амирлиги тахтига кўтарилади. Амир Ҳайдар (ҳукмронлик даври: 1800-1825) ҳам отаси изидан бориб, давлатни қатъияткорлик билан бошқариб, бор кучини мамлакат бирлигини сақлаб қолиш учун сарфлайди. Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида Бухоро давлати ривожланишнинг янги босқичини ўтади. Тарихий манбаларда амирлик тараққиётининг ушбу босқичида сиёсий-ҳуқуқий-маданий ҳаёт, ташқи дипломатия ва савдо масалаларида ижобий натижаларга эришилган давр сифатида кўрсатиб ўтилади. Амир Ҳайдар даврида ҳам Амирликда ҳокимият ҳуқуқи амир ихтиёрида бўлган ва жамият ҳаёти шариат қонунларига асосланган ҳолда шакллантирилган. У ўз ҳукмронлиги даврида диннинг жамиятдаги ўрнини мустаҳкамлашга ҳаракат қилиб, отаси сингари давлат худудидида шариат ишларига кенг йўл очди, масжид ва мадрасалар ишига катта эътибор қаратди.

Бухоро жадидларининг ғоявий раҳнамози Аҳмад Дониш (1827-1897) “Амир ул-мўминин” унвонига эришган Амир Ҳайдар солиҳ амалларни қилишга мойил бўлса-да, илм аҳлига ниҳоятда илтифотли бўлганлиги учун давлатдорлик даврида ҳокимларнинг кўпчилиги унга қарши адоватда бўлганликларини ёзади. Бухорога тобе улуслар орасида авж олган бузуқчиликни бартараф этишдаги юришлари, шунга қарамай уламолар билан илмий мунозаралар қилишга фурсат топиши, ортиқча исрофгарчиликларга йўл қўймаслигини ижобий баҳолайди. “Тарихда бундай бошқарув шакли бўлганлиги ҳеч кимнинг ёдида йўқ. Бунинг овозаси бутун ислом диёрига тарқалиб, турли масканлардан ёшлар илм олиш учун Бухорога кела бошладилар. Бухорода диний илмлар, шариат қоидалари шунчалик ривожландики, исломият давридаги ҳеч бир подшоликда олимлар бунчалик ютуқларга эришмаган эди” [4; б. 29-30.], – деб ёзади Дониш. Дарҳақиқат, Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даври ҳақида бирмунча тўлиқроқ манбалар билан танишилса, у асосан ўз эътиборини мамлакат ички ҳаётини яхшилаш ва низоларни бартараф этишга қаратганлиги аён бўлади [20.].

Унинг даврида шариат қонунлари асосида аҳоли қаттиқ назорат қилинган ва уларга бўйсунмаслик ҳолатлари кузатилса, тегишли тартибда жазоланган. Амирлик худудидида дин пешволарининг обрў-эътибори ниҳоятда юқори бўлган, амирлар доимо уламолар билан маслаҳатлашган ҳолда иш тутишган. Жумладан, Амир Ҳайдарнинг ўзи ҳам тақводор ва илмли инсон бўлганлиги манбаларда ёзиб қолдирилган. Мирза Абдулазим Сомий ўз асарида амирни шундай таърифлайди: “Амир Ҳайдар саховатпеша, олим ва одил подшо эди. Барча илмлардан

етарлича хабардор бўлиб, илм ила шуғулланган пайтларда, кори давлат ила бандлигига қарамай, илми илоҳиётни ўрганмоқда бўлган толибу илмларга сабоқ берар ва шогирдларининг давраси минг кишидан кам бўлмасди” [11.].

Ҳақиқатдан ҳам Амир Ҳайдар илм аҳлига ниҳоятда эътиборли бўлган. Ўзи ҳам мадраса таълимида иштирок этиб, сабоқ берганлиги кўп манбаларда қайд этилган. Жумладан, Мирзо Олим Маҳдум ҳожи амирнинг маорий йўналишидаги фаолиятига қуйидагича баҳо беради: “Аҳли илм ва талабага муҳаббат ва суҳбат айлаб, аларга закот бериб, ихтилот айлаб, дарс этмакка рағбат қилиб, ўз арки ўрдаларига вақти муайянларда толиби илмларга дарс этмак ва улар бирла мажолисот ва китобхонлик қилмак бирла машғул бўлур эди” [13; б. 178.].

Шуни таъкидлаш жоизки, Амир Ҳайдар бошқа манғит ҳукмдорларидан фарқли равишда ўз кўшинидаги аскарларга ҳам алоҳида эътибор қаратиб, уларга мунтазам равишда яхши маош тўлаб борган. Бундан ташқари, мамлакатдаги солиқ йиғувчиларга йиллик маош ажратиш билан бирга, уларга йилига икки марта сарпои улашган. Ўз навбатида камбағаллар, етим-есирлар, қашшоқлар, дарвешлар, муҳожирлар ва муллаларга ҳар йили нафақа бериш учун катта миқдорда маблағ ажратган. Тарихчи Мирзо Салимбек “Тавориҳи муттақаддимин ва муттаҳирин” асарида ёзишча, Амир Ҳайдар раиятпарвар, сахий олим бўлган. Талабалар орасида тўрт юзта шогирди бўлиб, амирнинг ўзи махсус дарсхоналарда шогирдларига таълим берган. Шу билан бирга, ҳар йили ўн минг мискинларга эҳсон бериб борган [12; б. 296.].

Ушбу тарихий маълумотларга қараганда, амир давлат ҳисобидан маълум тоифа кишиларга кунлик, ойлик, йиллик нафақа ҳамда белгиланган тартибда озиқ-овқат маҳсулотларини тайинлаган ва бунинг назоратини вазифахўрларга юклаган.

Амир Ҳайдар ҳаётлик даврида кичикроқ бир мадраса бино қилган. У халқ орасида “Мадрасаи Амир” ёки “Мадрасаи Олийча” номи билан машҳур бўлган. Шунингдек, ҳукмдорлигининг 1805 йилида мулло Турсунжон исмли бир савдогар Бухорода катта мадраса қуришни бошлаган, аммо касалланиб вафоти олдиан амирга яқин бўлгани учун уни охирига етказишни илтимос қилган. Амир унинг васиятини адо этиб, мадрасани тиклаганлигини манбалар тасдиқлайди. Шунингдек, Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида Бухорода Чор Минор меъморий мажмуаси ва Халифа Ниёзкул мадрасаси (1807 й.), кўплаб масжидлар, хонақолар, ҳаммомлар қурилган, шунингдек, Халифа Худойдод меъморий мажмуаси (1777-1855 йй.) қурилиши давом эттирилган [14; б. 42.].

Амир Ҳайдар ўлиmidан сўнг қисқа муддат тахтга ўтирган Амир Ҳусайн (1826 йил 6 октябрь – 10 декабрь) ва Амир Умар (1826 йил 23 декабрь – 1827 йил март), шунингдек, Амир Насруллоҳ (1827-1860 йй.), Амир Музаффар (1860-1885 йй.), Амир Абдулаҳад (1885-1910 йй.) ва сўнгги Амир Саййид Олимхон (1910-1920 йй.) мамлакатда ҳукмдорлик қилишди. Амир Шохмурод бошлаб берган ҳуқуқий ислохотлар, айниқса, Амир Насруллоҳ замонидан бошлаб заифлаша борди. Хусусан, Аҳмад Дониш унинг даврида дин ва давлат ишлари таназзулга юз тута бошланганини қоралаб, қуйидаги сабабларни келтиради: сипоҳлар мулки мусодара қилинган; солиқ ундирувчилар ноилож ғазнани тўлдириш учун халққа зулм ишлатган; уламолардан ношаръий ишларга фатво бериш талаб қилинган [4; б. 34.]. Ушбу ҳолат Амир Музаффар даврида ҳам давом этди, унинг лоқайдлиги билан жамият ҳаётидаги кўплаб соҳалар издан чиқа бошлади, ҳатто Бухоро амирлиги мустамлакачилик зулмига учраб, ярим мустақиллигидан айрилди.

Амир Абдулаҳадхон ҳокимият тепасига келганда эса, мамлакатда амалдорларнинг судхўрлиги, маҳаллий ҳокимларнинг халқ устидан ўтказётган зулми беқиёс даражада ортиб кетганди. Ҳатто, айрим бек ва ҳокимлар марказий ҳокимиятга бўйсунушдан бош тортиб,

мустақил бўлиш учун интилаётган эдилар. Мамлакат ижтимоий ҳаётида ҳам бир қанча муаммолар тўпланиб, амалдорлар ўртасида порахўрлик, таъмагирлик авж олган, жамиятда гиёҳвандлик, қиморбозлик кенг тарқалган эди [9; б. 34].

Тахтни абгор ҳолатда олган Амир Абдулаҳад юқорида қайд этилган иллатларга барҳам бериш мақсадида суд-ҳуқуқ тизимини тартибга солишга киришади, дастлаб ноҳақ қамалган маҳбусларни озод этади [7.], лавозимига нолайиқ кўплаб амалдорларни вазифасидан четлатади. Барча вилоят қозиларини ишдан олиб, ўрнига янги қозилар тайинлайди [10.]. Бухорода ўғрилиқларни олдини олиш бўйича чора-тадбирларни тасдиқлайди ва ижросини талаб этади [18.]. Ҳокимлар ва қозиларнинг ҳафтада бир марта мамлакатнинг умумий аҳволи юзасидан амирга расман арз этиб, кечиктириб бўлмас чоралар кўриш мақсадида буйруқ олиб туриш тартибини жорий қилади [15; б. 39.]. Шунингдек, муфти жилов лавозимидаги Бадриддин маҳдумни раис мансабига, Орифжон маҳдумни эса, муфти жилов мансабига ўтқзади [8]. Наша чекиш, кўкнор ичиш, қул савдоси ва оғир жиноятлар учун қатл қилиш ҳамда маҳкумларга ноинсоний тан жазоларини қўллашни расман таъқиқлайди. 1886 йилда Абдулаҳадхон амирликдаги зиндоннинг “*канахона*” қисмини кўмишга буйруқ беради [17; с. 124-126].

Амир Абдулаҳадхондан сўнг тахтга кўтарилган сўнгги ҳукмдор Саййид Олимхон ҳам ўз фаолиятини Бухоро амирлигида шариат аҳкомлари асосида ҳуқуқий ислоҳотлар амалга оширишдан бошлайди.

Ўша давр одатларига кўра, Бухоро қозикалони ва беклик қозиси шахсан амир томонидан тасдиқланган мансаб вазифалари ва мажбуриятлари кўрсатилган махсус ёрлиқ билан тайинланиб, бунинг рамзий белгиси сифатида шойи-ипакдан тикилган бир бош “*сарпои*” (бошдан оёқ тўн либос жамланмаси) тухфа этилган. Расмий давлатчилик аънанаси бўйича қозикалон янги сарпои билан пойтахт Бухоронинг марказий кўчаларини кесиш ўтиши ва лавозимга киришаётганлиги муносабати билан ўзини таништириши керак бўлган. Беклик қозилари эса амирнинг ваколатли вакили (одатда бундай масъулиятли вазифа “*Нақиб*” мансабини эгаллаган амалдорга ишониб топширилган) орқали жўнатилган ёрлиқ ва сарпоини мамнуният билан қабул қилгач, буни беклик ҳокимига маълум қилиш мақсадида унга ўнта тўн ва битта от-улов ҳада этиб, ўз лавозимини бажаришга киришган [16; с. 65.].

Бироқ, мазкур норасмий аънанага ҳижрий 1327 йил муҳаррам ойининг еттинчи (1910 йил 24 декабрь) кунда тахтга ўтирган Амир Саййид Олимхон чек қўяди. Хусусан, 1910 йил 29 декабрда Арки олийда йиғилган уламо, умаро, аъёнлар ва Россия сиёсий айғоқчилигининг вакилларида иборат “*жулус*” (тахтга ўтириш маросими) мажлисида мирзо Низомиддин Урганжий амирнинг биринчи ислоҳот фармонини ўқиб эшиттиради. Асоси тўрт моддадан иборат мазкур фармоннинг 1-моддасида шундай баён этилган эди: “Биз халқнинг осойиш ва тинчлигини самимона бир суратда истаймиз, раиянинг саодати ва юртнинг ободлиги йўлига Тангри таолонинг ёрдами билан чолишамиз. Мундан бурун қозилар йилда неча қатла амирга тортиқ ва дарбир аҳлига тухфа юборишлари расм эди. Мундан сўнгра бу одат қатъиян мамнуъдир. Қозилар ушбу мусорифдан қутулганларидан кейин халқнинг ҳолига тараххум (раҳм, ғамхўрлик) қилиб *хутут* (хат), *ибро* (гуноҳдан кечмоқ, оқламоқ бўлиб, матнда оқлов хати маъносида келган) ва васиқа(мулкка – ер-сув ва хўжалик бинолари)га доимий ёки вақтинчалик эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи хужжатлардан тортиқ талаб қилмасинлар. Аларнинг мулозимлари ҳам фарсах пули (ҳар бир тош йўли учун уч ярим танга)дан ортиқ олмасинлар. Ҳар кимса ушбу ҳукмдан бош тортса, ясама жазога учрағувсидир...” [2; б. 225.]. Шунингдек, мазкур фармон билан барча беклар, қозилар, закотчи ва раисларга меҳмондорчиликка бориш (ҳатто ўз яқинлариникига ҳам) таъқиқлаб қўйилади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, қозиларнинг аҳоли билан муносабатлари доимий равишда эътиборда бўлган. Албатта салбий одат тусига кирган “*тортиқ қилиш*” анъанаси, авваламбор, оддий фуқаролар бўйнига тушарди, бу эса уларнинг ҳукуматга нисбатан норозилигини оширарди. Тахтга эндигина ўтирган Амир Саййид Олимхон эса, аҳолининг моддий аҳволини оғирлаштирувчи мана шундай салбий одатлардан яхши хабардор бўлганлиги сабабли, ўз ислохотларини даставвал суд-ҳуқуқ тизимини тартибга солишдан бошлайди.

Шунингдек, 1910 йилда тахтга ўтирган Амир Саййид Олимхон узоқ вақт амалда бўлган қозилар хизмати учун тўланадиган ҳақ миқдорини аҳоли моддий аҳволини эътиборга олган ҳолда камайтириш тўғрисида махсус биринчи фармонини эълон қилган. Фармонга кўра, жиноятчи ва гувоҳдан маҳкама харажатлари учун алоҳида ундириладиган “*такса*” (мазкур тўлов тури беклар ва қозиларнинг асосий даромад манбаси бўлиб, қозига мурожаат қилган ҳар икки томон (даъвогар ва жавобгар) ҳам бекнинг кўрсатмасида белгиланган тартибда тўлаши лозим бўлган хизмат ҳақи ҳисобланган) солиғи 3 танга қилиб белгилаб қўйилган. Худди шу даврда Бухорода суд ишини кўриб чиққан қози суд харажатлари учун миждан 3 танга ўрнига 25 танга ундирганлиги сабабли қозикалон буйруғи билан қаттиқ ҳайфсан берилиб, лавозимидан бўшатишган [18.].

Олимхон (хукмронлик даври: 1910-1920) Амир Шоҳмурод даврида жорий этилган ва Абдулаҳад замонида келиб эса унутилган “*Қозиларнинг ҳайъат кенгаши*” фаолиятини ҳам қайта тиклайди. Анъанага кўра амир саройида ташкил этилган ушбу кенгаш ҳар ой боши билан ўтказилиб, қози ва раислар тугалланган бир ой ичида ҳал этилмаган даъво, низолар ёки ҳукмдан норози бўлган фуқароларнинг ишларини муҳокама этганлар. Қозикалон раислигида, аълам ҳамда 12 нафар муфти кенгашиб, уч кун ичида амирнинг раёсати остида бутун қозиларнинг амалиётдаги муаммолари ҳал этилиши йўлга қўйилади. Олимхон Қозилар кенгаши фаолияти учун Арк кўрғонидаги мадрасани бўшатиб, уч кун муддатда кутубхонасидаги фикҳ китобларидан истифода этишлари ва воқеъ бўлган даъволарга доир ишончли ҳамда далилланган фатволарни излаб топишларига шароит яратиш беради [3; б. 79.].

1918 йил 2 март куни Амир Саййид Олимхон иккинчи манифестни имзолайди. Етти банддан иборат мурожаатда шариат меъёрларига қатъий риоя этишни давом эттириш белгиланган эди. 5-бандига мувофиқ эса мавжуд қоидалардан жисмоний тан ва ўлим жазоси бекор қилинганлиги эълон қилинади [21; с. 143]. Шу билан бирга, бундан буён фуқароларга сўз ва фикр эркинлигини таъминлашни кафолатлаш, солиқ тизимини ислоҳ этиш каби масалалар ҳам назардан четда қолдирилмайди. Ушбу фармон ёш бухороликларнинг талаби ҳамда Ф.Колесовнинг (Қизил армия қўмондони) Бухорога босқини вақтида сиёсий босим остида имзоланган бўлса-да, суд-ҳуқуқ соҳасида юқорида келтирилган ўзгаришлар амир ташаббуси билан илгари сурилган эди. Бу эса Амир Саййид Олимхоннинг жамиятни тартибга солишда ва инсонга нисбатан қўлланилган жазо турларига бефарқ бўлмагани, улар ислоҳ этишга муҳтож эканини жуда яхши тушунганлиги ҳамда ёш бухороликлар талабига амирнинг ўзи ҳам ҳайрихоҳ эканлигини кўрсатади.

Гарчи совет даврида Бухоронинг сўнгги ҳукмдори тўғрисида салбий фикр уйғотишга астойдил ҳаракат қилинган бўлса-да, бугунги кунга келиб ҳолис тарихимизни ўрганиш имконияти яратилганлиги туфайли, тарихий ҳужжатлар Амир Олимхоннинг мамлакат фаровонлиги йўлида иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий соҳаларда кўплаб ислохотлар ўтказганлиги ойдинлашмоқда [6].

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлигида Амир Шоҳмурод томонидан бошлаб берилган ҳуқуқий ислохотлар, ўз даврининг муҳим янгиликларидан бири бўлиб, кейинчалик ворислари

томонидан ҳам улар давом эттирилди. Ҳуқуқий йўналишдаги ислохотлар натижасида амирлар халқ ишончини қозониб, жамиятни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда ва қонун устуворлигини таъминлаб, фуқаролар оғирини енгил қилишда ёрдам берди. Шариат аҳкомларини мустаҳкамлаш ва уни кейинги авлодга етказиш мақсадида, замон талаби асосида фикҳий манбалар яратилди ва уларнинг ўқитилиши натижасида расмий-ҳуқуқий иш юритилишига эътибор қаратилди. Кейинги амирлар, хусусан Насруллоҳон ва Музаффархон даврида суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ этиб боришда бир оз танаффус бўлган бўлсада, Абдулаҳадхон ва Саййид Олимхонлар “Амири Маъсум” бошлаб берган ишни давом эттирдилар ва мамлакатдаги қонунчиликни шариат талабларидан келиб чиққан ҳолда янада ислоҳ этдилар.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Абдурашидов З. Аннотированная библиография Туркестанских материалов в газете “Таржуман” (1883-1917). Токио, 2011. – 233 стр.
2. Айний С. Асарлар / Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Саккиз томлик. Том 1. – Тошкент: “Бадий адабиёт” нашриёти, 1963. – 256 бет.
3. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар (Назир Тўракул ўғлининг сўз бошиси билан). – Москва: СССР халқларининг марказий нашриёти, 1926. – Б. 79.
4. Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи / Таржима, изоҳлар ва кириш сўзи муаллифи Қиёмиддин Ўлдошев. – Тошкент, 2014. – 144 бет.
5. Бухоро амирлиги қозихона маҳкамаси тарихи (XVIII аср ўрталари – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари И. Наимов. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2023. – 188 бет.
6. *Батафсил қаранг*: Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари) / Амир Олимхоннинг ислохот фармонлари. – Тошкент: “Muharrir” nashriyoti, 2021. – Б. 51-67.
7. Бухарадан мактуб // “Таржимон” (Боғчасарой). №22. 1885 йил 3 декабрь.
8. Бухарадан // “Таржимон” (Боғчасарой). №9, 1886 йил 7 февраль.
9. Жамолова Д. Бухоро Амири Абдулаҳадхон ва унинг сиёсий фаолияти // Ўзбекистон тарихи. №1, 2018. – Б. 34.
10. Каттақўрғондан бир киши. Бухородан мактуб (Таржумана махсус) // “Таржимон” (Боғчасарой). №24. 1885 йил 10 декабрь.
11. Мирза Абдулазим Сомий. Манғит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инкирози (Форс тилидан Илҳом Султонов таржимаси) // “Шарқ юлдузи” (Тошкент). 1993. №3.
12. Мирзо Салимбек. Кашкўли Салимий. Таворихи муттақадимин ва муттаахирин. (Форс-тожик тилидан Н.Ўлдошев таржимаси). – Бухоро: Бухоро, 2003. – 296 бет.
13. Мулла Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2009. – 178 бет.
14. Ражабов Қ. Амир Ҳайдар ёхуд Амири Саййид // “Бухоро мавжлари” (Бухоро). 2006. №2. – Б.42.

15. Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври / [Тож. Ҳ.Қудратиллаев ўзбеклаштирган; Сўнг сўз Муҳиддиновники]. – Тошкент: “Минҳож”, 1991. – 64 бет.
16. Фридрихъ Н. Бухара / Этнографический очеркъ. – С-Петербургъ: Издательство О.Н. Поповой, 1910. – 80 стр.
17. Шубинский П. Очерки Бухары // “Исторический вестник” (Петербург). №10, 1892. – С. 124-126.
18. Ўзбекистон МА, И-126-фонд, 1-рўйхат, 1752-иш, 2-варақ.
19. Ўзбекистон МА. И-1-фонд, 31-рўйхат, 735-иш, 23-варақ.
20. Қаранг: Муҳаммад Шариф., Мулла Ибодулла. Тарих-и Амир Ҳайдар. – Тошкент, 2014. – 111 б.
21. Ходжаев Ф. Избранные труды. В трех томах. Том I. – Ташкент: “ФАН”, 1970. – 498 стр.